

DEN VÄNSTRA HANDENS VÄG

Moral, etik och synen på ondska i en mörkmagisk orden

Kennet Granholm

Introduktion

Moral och etik är termer som sällan förknippas i positiv bemärkelse med andliga fenomen som identifieras som svartmagiska, satanistiska eller tillhörande den vänstra handens väg. Frågor om moral och etik aktualiseras ofta då fenomen som dessa diskuteras. Rörelser som praktiserar svart magi anses vara moraliskt föraktfulla, ondskefulla och allmänt taget farliga på ett samhälleligt plan, och i synnerhet för ungdomar som är mottagliga för intryck.

Jag fokuserar på Dragon Rouge, som är en mörkmagisk orden grundad i Stockholm 1990. Dragon Rouge är en initiatorisk orden där målet är att frigöra sig från skapelsens Gud och bli en gud själv. Praktiken i orden centreras kring meditativa och rituella arbeten och filosofiskt sett står orden inom den riktning av andlighet som kallas den vänstra handens väg. Termen härstammar från indisk religiositet och signalerar en av två huvudsakliga andliga vägar. Den högra handens väg är den mera konventionella och ortodoxa fåran och den som de flesta religiösa människor följer. Hängivenhet till den religiösa traditionens normer och konventioner är centralt. Den vänstra handens väg är oortodox och antinomisk, vilket innebär att överträdanden av religiösa tabun, åtminstone på ett symboliskt plan, har en religiös innebörd i sig själv. Det har också påpekats att alla människor föds in i den högra handens väg och att man enbart genom initiation kan gå in på den vänstra handens väg (Feuerstein 1998: 135). Inom Dragon Rouge skiljer man ofta dessa två vägar åt genom de slutmål man har. Inom den högra handens väg strävar man att smälta samman med det gudomliga och bli en del av det, medan man inom den vänstra handens väg strävar att bli en gud (Dragon Rouge 2005c).

Alternativandlighet och nypaganism är andra termer som kan användas då Dragon Rouge och rörelser av denna typ diskuteras. Alternativandlighet kan definieras som ”former av religiöst tänkande

och praktik som markant skiljer sig från den traditionella religionens former” (se Granholm 2005). Nypaganism är en senmodern typ av andlighet där naturen står i fokus och dyrkas som en immanent manifestation av det gudomliga. Förkristna religiösa traditioner ger inspiration till tro och praktik.

Denna artikel utforskar moralitet, etik och synen på ondska inom andliga fenomen som kan definieras som tillhörande den vänstra handens väg i allmänhet och inom Dragon Rouge i synnerhet. Här diskuteras även hur Dragon Rouge förhåller sig till traditionell kristendom och vilka skillnader som går att iaktta i dessa två former av moralsyn.

Postmodern etik

Det moderna närmandet till moraliska frågor innebar att kodifiera moralitet och fastställa det i generella och allmängiltiga etiska system. Det postmoderna angreppssättet innebär att varje situation behandlas utifrån situationen i sig, och att det inte finns några absolut rätta eller fel val och svar. (Bauman 1994: 3–4; 1997: 9–18) T.ex. kunde en modern etisk regel vara att ”det är fel att döda”, medan den postmoderna varianten kunde stå som ”det är fel att döda, men vissa situationer kan kräva detta drastiska dåd (t.ex. ifall ens eget liv eller näras och käras liv står i fara)”.

I *Postmodern Ethics* introducerar Zygmunt Bauman vad han anser vara karakteristiskt för postmoderna närmanden till etiska frågor (Bauman 1994: 10–15):

- 1) Människor är moraliskt ambivalenta och därför kan inga logiskt koherenta etiska kodsystems appliceras på moralitet. Vad som krävs är en situationsbaserad moralitet, där beslut fattas utifrån de specifika krav situationen förutsätter.
- 2) Moralitet är icke-rationellt och kan därför inte inrättas i statiska etiska kodsystems.
- 3) Den inneboende ambivalensen i moraliska val belyses av det faktum att det finns så gott som inga val som har klart och tydligt enbart positiva konsekvenser. De flesta moraliska val har såväl positiva som negativa konsekvenser, för att inte glömma de konsekvenser som inte kan urskiljas i situationen valet görs i.

- 4) Det finns inte en universell moralitet. Detta innebär att varje situation står för sig själv när det gäller moraliska val.
- 5) Sett från ett administrativt och reglerande perspektiv är moralitet irrationellt. Detta medför att reglerande makter, som t.ex. statliga myndigheter, behöver kodifiera och reglera icke-rationell moralitet för att uppnå en kontrollerbar och rationell etik.
- 6) Moraliskt ansvar existerar innan samhället, i bemärkelsen att moralitet gav upphov till samhället och inte tvärtom. Moralitet är det grundläggande sätt vi relaterar till den Andre på. Etiska regler å andra sidan är de socialt konstruerade föreskrifter som skapats av behovet att finna funktionella sätt att relatera till den Andre på (se Bauman 1997: 9–10).
- 7) Medan etiska kodsysteM är relativa är moralitet det inte. Med detta menas att moralitet är något allmänmänskligt, vårt sätt att relatera till andra subjekt, och alltid icke-rationellt. Etiska kodsysteM är å andra sidan försök att rationalisera det icke-rationella och formalisera den situationsbundna moraliteten i ett allmängiltigt och situationsoavhängigt regelsysteM.

Bauman konstaterar helt riktigt att den postmoderna moraliteten inte gör det moraliska livet enklare (Bauman 1994: 15, 20–21). Ett postmodernt närmandesätt gör varje valsituation till ett risktagande, där möjliga för- och nackdelar måste avvägas mot varandra (se t.ex. Beck 1992; Giddens 1990: 34–36; 1996: 3–5, 28–30). I postmoderniteten ligger både friheten och ansvaret hos individen, i motsats till moderniteten där reglerade etiska kodsysteM formulerade det som är rätt och fel i varje situation.

På andlighetens område utmärks nyandliga fenomen som t.ex. nypaganism av postmodern moralitet, medan traditionell kristendom står för den moderna varianten. Kristendomen definierar det rätta och det felaktiga bland annat med sina tio budord, medan t.ex. Wicca endast ger en uppmaning att göra det rätta: ”Eight words the Wiccan Rede fulfil: An’ it harm none, do what ye will” (Hammer 1997: 133). Det Wiccanska credot kan översättas som ”så länge det inte skadar någon, gör som du vill”. Detta är en stor skillnad till kristendomens ”Du skall icke dräpa”, ”Du skall icke begå äktenskapsbrott” och ”Du skall icke stjäla”, även om det kortare Wiccanska förslaget inte behöver vara mindre omfattande, snarare tvärtom. En vanlig tanke inom

nypaganismen är att allt du gör kommer dig åter trefaldigt, därav är det i ditt eget intresse att inte orsaka andra levande varelser smärta.

Dragon Rouge och moralitet

Utgående från Baumans sju karaktärsdrag över postmodern etik framstår den mörkmagiska orden Dragon Rouges förhållande till moral som postmodern. Orden är ovillig att diktera etiska ståndpunkter för sina medlemmar och argumenterar för den enskilde medlemmens skyldighet att ta personligt ansvar för sina livsval. Med en utgångspunkt som denna uppfattas modern moralitet med dess regelbaserade etiska system inte som ett alternativ. För att citera orden:

Det är inte möjligt att generalisera alla handlingar som antingen goda eller onda. Hur skall t.ex. en s.k. ond handling betraktas om resultatet blir gott? [...] För en svart magiker finns bara en subjektiv morallära. (Dragon Rouge 1996/1: 10)

Senare i den text som ovanstående citat tagits ur kritiseras regelbaserad moralitet som falsk, i likhet med punkt två i Baumans karakteristika över postmodern etik. I Dragon Rouges syn är den regelinrättade etiken destruktiv för människan och mänskligheten, då den inte tar i beaktande enskilda och unika situationer. Regelbaserad etik försöker tvinga människan att göra rätt, ofta med auktoritativt maktbruk, medan en situationsbaserad etik släpper fram den inneboende moraliteten i människan och låter henne ta ansvar för sitt eget handlande.

Fraser som ”För en svart magiker finns bara en subjektiv morallära” kan lätt tolkas som ett frossande i ansvarslös frihet och individualitet. I ett program som sändes i Sveriges Television 1996 uttrycks dessa farhågor i en intervju med Dragon Rouges grundare, Thomas Karlsson (SVT 1 1996). Intervjuaren frågade Karlsson vilka regler magikern som sin egen gud måste leva efter och svaret löd att det inte finns några objektiva regler. Magikern skapar själv sina individuella regler. I medlemsmaterial tar Dragon Rouge starkt avstånd från över-individualitet och ansvarslöshet. Det sägs till exempel att magisk praktik kräver enormt mycket ansvar av magikern (Dragon Rouge 1996/1: 1–2). Som sin egen gud, något som man strävar att bli i orden, har magikern ett totalt ansvar för sitt liv och sin verklighet. I motsats till

den kristne, muslimen, eller juden som alla har den allsmäktige och i slutändan ansvarige Gud som auktoritet, har mörkmagikern ingen allsmäktig kraft som bär ansvar. Mörkmagikern står själv bakom varje misstag och framgång samt bör personligen ta det fulla ansvaret för konsekvenserna av sitt handlande. Tanken bakom mörkmagisk praxis är att magikern bör utforska och förädla sin Sanna Vilja. En åtskillnad görs mellan en lägre vilja, som inbegriper vardagliga aspirationer och önskemål, och den högre viljan, som är magikerns innersta kärna.

Det subjektiva i mörkmagikerns verklighet visas också i följande: ”Mörkmagikern vet att det inte finns något sant eller falskt, rätt eller fel” (Karlsson 2001: xi). Detta bör förstås som att det inte finns några färdigt existerande moraliska, samhälleliga eller traditionsbundna regler eller sanningar som magikern automatiskt kan ha som rättesnöre. Magikern måste från grunden radera sina existerande modeller och bygga upp nya som upplevs mer sanna för den subjektiva individen.

Trots att Dragon Rouge förespråkar en anti-auktoritär ordensstruktur och argumenterar emot en regelbaserad etik finns det moraliska karaktärsdrag som är gemensamma för många medlemmar. Den vanligaste av dessa är en strävan efter ett ekologiskt levnadssätt. Detta är något som är gemensamt för hela fenomenet nypaganism (Heelas 1996: 33, 89, 203; Frisk 1998: 172; Mikaelsson & Gilhus 1998: 161–166), och kunde kallas den minsta gemensamma nämnaren i denna familj av andlighet. I Dragon Rouge är ekologi viktigt dels på grund av en av grundpelarna för magi, enheten av existensen, eller så som det uttrycks på Dragon Rouges hemsida ”Allt är ett” (Dragon Rouge 2005a). Inom moderorganisationen i Stockholm är majoriteten av medlemmarna vegetarianer eller veganer. Ekologiska frågor är centrala för de flesta medlemmar. Vördnaden för naturen (liksom vegetarianismen) motiveras både med strikta ekologiska argument som av rent magiska orsaker. Eftersom en genomträngande diskurs inom orden är magins all-omfattande kvalitet är dessa två olika argumentationstaktiker djupt sammatvinnade (Granholm 2005).

Naturen och naturlighet är något som värderas högt, som man kan se av nedanstående citat.

Den mörka magin är theriocentrisk och ser människan som ett djur och en del av naturen. Människan kan bli gud genom att gå

utanför sin mänsklighet och bejaka besten. Detta ska inte tolkas som att man ger sig hän alla lägre driftsimpulser. Det innebär snarare ett uppvärderande av naturen och djuren. Den drakonska filosofin är en panteism där det gudomliga finns närvarande i naturen. Det theriocentriska perspektivet är också ett ifrågasättande av civilisationstanken och alla abstrakta idéer om godhet och rättvisa. I godhetens namn har de grövsta grymheterna begåtts (Dragon Rouge 2004b).

Bejakandet av det naturliga går så pass långt att civilisations- och rationalitetsideal kritiseras. Detta passar väl ihop med en postmodern moralitetsaspekt där moralen är det grundläggande och civilisation och samhälle det sekundära.

En annan gemensam nämnare för de flesta medlemmar i Dragon Rouge är strävandet efter jämlikhet. En medlem uttryckte det på följande sätt: ”Allt är jämlikt, alla människor, alla djur etc.” (IF 2001/1:3). Detta har att göra med såväl ekologi, djurrättstänkande och jämlikhet mellan könen. Feminin symbolik är centralt inom Dragon Rouge och detta kopplas ofta ihop med ett jämlikhetstänkande (Granholt 2005). Då människor ses först och främst som individer är kön mer eller mindre ovidkommande, åtminstone på ett retoriskt plan.

Synen på ondska

Begreppet ondska kommer diskuteras ofta när mörk- eller svartmagi behandlas (SVT 1 1996). Väl medvetna om externa tolkningar, diskuteras frågan även inom Dragon Rouge. I medlemsmaterial betonas det starkt att mörk magi inte handlar om att utföra onda dåd såsom offerande av djur eller barn (Dragon Rouge 1996/1: 10; Karlsson 2004: 17). Betoningar som dessa kan ses både som ett retoriskt medel för att försäkra sig mot negativ kritik utifrån, och som ett medel för att klargöra ordens ståndpunkter för alla medlemmar, särskilt de som kan ha format sin bild av Dragon Rouge på basis av utomstående och möjligtvis vinklade beskrivningar.

I en artikel kritiserar Olav Hammer New Age rörelsens misslyckande att tackla ondska i stor skala – så som naturkatastrofer (Hammer 2000). Hammers argument är att New Age rörelsens argument om att ”man skapar sin egen verklighet” inte rår på så pass storskalig ondska. Thomas Karlsson, grundaren av Dragon Rouge,

skiljer på två grundläggande olika former av ondska – metafysisk ondska och mänsklig ”grå” ondska (Karlsson 2004: 14–18; se också Dragon Rouge 2005d). Mänsklig ondska är till exempel människors illdåd gentemot varandra, och kallas här ”grå” på grund av att den ofta bottnar i goda intentioner och ett tänkande där målet helgar medlen. Ett exempel på ”grå” ondska av denna typ är inkquisitionen under medeltiden, där olikttänkare torterades och avrättades med målet att rädda deras odödliga själar. Mörk magi opererar enligt Karlsson med metafysisk ondska. Denna typ av ondska är helt igenom omänsklig och definieras som ond eftersom den kommer ur kaos, som är antitesen till det gudomliga kosmos, det goda. Det metafysiska onda är då ont på grundval av perspektiv. Kaos anses inom Dragon Rouge vara alltets urgrund, det ursprungliga som kosmos skapas ur, och en källa till enorm kraft och möjlighet. Genom att komma åt och utnyttja krafterna i kaos kan mörkmagikern skapa själv. Eftersom de krafter som då kontaktas är antiteser till det skapande – det uppbyggande och goda – är de alltså onda.

Dragon Rouge och kristendom

Nypaganistiskt orienterade rörelser har ofta en negativ syn på traditionell kristendom. Det typiska är att kristendomen ses som den stora boven då det gäller förtrycket av kvinnor och ett osunt förhållande till naturen (Harvey 1997: 222–224; York 1995: 128–129). I denna bemärkelse är Dragon Rouge lik nypaganismen. Åsikten är, vilket också är vanligt bland nypaganistiska rörelser, att de förkristna religionerna var mera harmoniska och naturnära, och att kristendomens ankomst förstörde denna harmoni:

... det fanns en harmoni någonstans att man förstörde inte naturen i onödan till exempel, men sen så, när det här liksom började, i och med kristendomen så ’äh’ men vad då, all form av natur, dyrkan såhär, det är liksom så här, det är en avart det är avgudadyrkan ... visst jag menar till exempel i Sverige fortsatte ju den här typen av jordreligion väldigt länge det fanns ju det här istället för att kanske ropa på Oden så ropade man på Jesus men det var precis samma kraft som kom. (IF mgt 2001/47)

Detta hänger ihop med den allmänna åsikten inom Dragon Rouge att kristendomen förde med sig en materialistisk världsbild, en värld där det gudomliga var åtskilt från det materiella. Det materiella kunde till och med anses härstamma från djävulen, och detta i sin tur legitimerade ett exploaterande av naturresurser. Enligt denna syn är det kristendomens introduktion till Europa som är huvudorsaken till en osund ekologi.

En vidare punkt för kritik av kristendomen är den upplevda negativa kvinnobilden. "Jag tycker inte om kristendomen, eftersom, Det är ett, förnekande av de av kvinnlighet överhuvudtaget" (IF mgt 2001/58), säger en kvinnlig medlem. Kristendomen och övriga monoteistiska religioner beskylls också för en räckta grymheter, särskilt riktade mot kvinnor. "I Bibeln medverkar Gud till folkmord, kvinnoförtryck och de flesta tänkbara brutaliteter" (Dragon Rouge 2005b). Orsakerna till det monoteistiska kvinnoförtrycket ges senare i samma text.

Den monoteistiska guden är i princip alltid en man. Det har medfört att kvinnan är en anomali som står närmare det mörka och onda än vad mannen gör. De monoteistiska religionerna har kännetecknats av ett kvinnoförtryck som tog sig extrema uttryck under häxförföljelserna där upp emot nio miljoner påstådda häxor mördats. (Dragon Rouge 2004b).

Dragon Rouges förkärlek för feminin symbolik och kvinnliga gudomar och demoner härstammar dels från den reella avsaknaden av dessa figurer i positiva roller inom de monoteistiska religionerna, och dels på grund av att dessa figurer då de uppträtt representerat kaosmakter. Dragon Rouge kritiserar också kristendomen på moralisk basis:

De kristna trodde att de skulle kunna tvinga människan till kärlek genom moralen. En påtvingad kärlek är onaturlig och utan värde. [...] En svartmagiker har rensat bort allt "Du skall!" och släppt fram "Jag vill!". Om människan lyckas bryta sig loss från den påtvingade moralen så kan hon börja älska ärligt – en kärlek till det levande och inte till det veka och döende. (Dragon Rouge 1996/1: 10).

I detta perspektiv är den mörkmagiska moralen sundare, mera ärlig och mera äkta. Den kristna moralen och kärleken är enligt denna syn fundamentalt falsk. Mellan raderna kan man också läsa att mörkmagikern som befriat sig från sina bojor älskar mera intensivt. Han/hon försöker inte göra det rätta på grund av rädsla utan omfamnar sin moral av eget fritt val. I nedanstående citat för denna tolkning vidare bekräftelse:

Vi har också kunnat se tendenser som visar de gamla monoteistiska religionernas kamp att hålla kvar människan i sitt grepp. [...] Monoteisternas, d.v.s. judarnas, muslimernas och de kristnas främsta förkunnelse och försäljningsknep är att verka genom skuld känslor. (Dragon Rouge 2000).

Åsikten är att kristendomen som religion, och som samhällsideal, använder sig av manipulativa metoder för att föra vidare sina ideal. Den vidare tolkningen av detta kunde vara att kristendomens moral och etik binder människan vid regler och opererar genom att skapa rädslor och andra negativa känslor, medan den mörka magin arbetar med positiva känslor och skapar grunden för en moral och etik som är mera genuin.

Samtidigt som många medlemmar nämner kristendomen som den avskyvärda religionen påpekar de samtidigt att de inte har något emot kristna individer. Så som en manlig medlem uttrycker det: ”Respekterar *nu* alla slags religiösa människor, men nödvändigtvis inte religionerna” (IF 2001/1:4). Det sägs att kristna personer naturligtvis är välkomna att bli medlemmar, men att de olika världsbilderna sannolikt är mycket svåra att kombinera (IF 2001/1:3). Det finns dock enskilda medlemmar som är mera positivt inställda till kristendomen:

Många DR medlemmar verkar hysa ett djupt hat mot Kristendomen, men jag tror inte det är sunt. Om man låter sig inspireras av andra religioner utan att [följa] dem bokstavligen skall man inte förkasta kristendomen också. Den innehåller en hel del intressant den också (IF 2001/1:6).

Denna manliga medlem härstammar från ett kristet hem och vill gärna inkorporera det han kan ur kristendomen och upplever att de negativa

associationer som kristendomen väcker hos de flesta Dragon Rouge medlemmar är överdrivna.

Avslutning

I inledningen uppmärksammade jag att mörkmagi är något som normalt sammanknippas med amoral och förkastlig etik. I denna artikel har jag visat på att mörkmagiska ordnar som Dragon Rouge opererar med ett visst etiskt system, även om detta system kan markant skilja sig från det etiska system som traditionell kristendom opererar med. Man kan skilja på moderna och postmoderna närmanden till moral och etik. Moderna synsätt representeras av traditionell kristendom som opererar med strikt definierade etiska kodex, där absolut rätt och absolut fel kan definieras. Postmoderna synsätt är mera allmänna inom alternativandlighet. Inom Dragon Rouge håller man sig med en individ- och situationsbaserad etik, där varje situation bedöms i utifrån sig själv. Inom postmoderniteten har det moderna credot ”du skall icke ljuga!” omvandlats till ”det kan vara godtagbart att ljuga ifall situationen så kräver (t.ex. om du i så fall undviker att såra en annan människa)”. Postmodern moralitet är enligt Zygmunt Bauman inte mindre moraliskt, men kan mycket väl göra moraliskt liv svårare för individen (Bauman 1994: 15, 20–21). För den postmoderna individen innebär varje val ett risktagande där möjliga konsekvenser av ens handlande ständigt måste tas i betänkande. Den moderna moralens absoluta rätt och fel innebar en trygghet för individen som den postmoderna moralen inte erbjuder.

Referenser

Enkäter (finns hos författaren)

IF 2001/1:3. Frågelistesvar av en manlig Dragon Rouge medlem.
Stockholm, 2001

IF 2001/1:4. Frågelistesvar av en manlig Dragon Rouge medlem.
Stockholm, 2001

IF 2001/1:6. Frågelistesvar av en manlig Dragon Rouge medlem.
Sverige, 2001

IF mgt 2001/47. Intervju med en manlig Dragon Rouge medlem.
Stockholm, 1.4.2001

IF mgt 2001/58. Intervju med en kvinnlig Dragon Rouge medlem.

Stockholm, 8.5.2001

Litteratur

- Bauman, Z. 1994. *Postmodern Ethics*. Blackwell: Oxford.
- 1997. *Skärvor och fragment. Essäer i postmodern etik*. Daidalos: Göteborg.
- Beck, U. 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. Sage: London.
- Dragon Rouge. 1996. *Magikurs 1*. Brev 1–6. Stockholm, Dragon Rouge. Otryckt.
- Dragon Rouge. 2000. *Draksådd 2/2000*. Dragon Rouge medlemskrift
- Dragon Rouge. 2005a. Fem elementära drakonska grundsatser. URL: <http://www.dragonrouge.net/swedish/filosofi.htm#4>. 15.3.2004.
- Dragon Rouge. 2005b. Contra 3 M. URL: http://www.dragonrouge.net/swedish/Kontra_3_M.pdf. 15.3.2004.
- Dragon Rouge. 2005c. Filosofi. URL: <http://www.dragonrouge.net/swedish/filosofi.htm>. 16.3.2004.
- Dragon Rouge. 2005d. Nattsidans andlighet. URL: <http://www.dragonrouge.net/swedish/filosofi.htm#2>. 16.3.2004.
- Feuerstein, Georg. 1998. *Tantra. The Path of Ecstasy*. Shambhala: Boston.
- Frisk, L. 1998. *Nyreligiositet i Sverige*. Nya Doxa: Nora.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Polity Press: Cambridge.
- 1996. *Modernity and Self-identity. Self and Society in Late Modern Age*. Polity Press: Cambridge.
- Granhölm, K. 2005. *The Magic Order of Dragon Rouge. Its Practice in Dark Magic and Meaning Making*. Åbo Akademi Univeristy Press: Åbo.
- Hammer, O. 1997. *På spaning efter helheten. New Age - en ny folktro?*. Wahlström & Widstrand: Stockholm.
- 2000. ”Ondskan som krympte”. Raudvere, C. & O. (red.) *Berättelser om onskan. En historia genom tusen år*. Wahlström & Widstrand: Stockholm.
- Harvey, G. 1997. *Listening People, Speaking Earth. Contemporary Paganism*. Hurst & Company: London.
- Heelas, P. 1996. *The New Age Movement. The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Blackwell: Oxford.

Karlsson, T. 2001. "Förord". Eriksson, T. (red.). *Mörk magi*. Ouroboros production: Stockholm.

— 2004. *Kabbala, kliffot och den goetiska magin*. Ouroboros produktion: Stockholm.

Mikaelsson, L. & Gilhus I. S. 1998. *Kulturens refortrylling*.

Nyreligiøsitet i moderne samfunn. Universitetsforlaget:

Oslo.

SVT 1 (1996): Taxi 5:18. 4.4.1996.

York, M. 1995. *The Emerging Network. A Sociology of the New Age and Neopagan Movements*. Rowman & Littlefield: Oxford.